

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЛІТЕРАТУРІ

Андрій СЕМЕЗ, Людмила СЕМЕЗ (Кіровоград)

У статті розглядається феномен соціально-професійної адаптації особистості в швидкоплинному зовнішньому середовищі; наводяться визначення поняття адаптації, запропоновані різними вченими; аналізуються її види і функції.

В статье рассматривается феномен адаптации личности в быстроменяющейся внешней среде; приводятся определения понятия адаптации, предложенные различными учеными; анализируются ее виды и функции.

Ключові слова: адаптація, соціальна адаптація, психологічна адаптація, професійна адаптація, багатфункціональний характер професійної адаптації.

Актуальність. Адаптація як процес і адаптованість як властивість особистості нерозривно пов'язані з інформаційними процесами, що відбуваються сьогодні у природі, суспільстві, техносфері. Адаптація можлива тільки у складних відкритих системах, що самоорганізуються й обмінюються інформацією із зовнішнім середовищем. Наше суспільство вступило в постіндустріальну епоху свого розвитку, що характеризується наростаючим потоком інформації, швидким кількісним і якісним формуванням ноосфери. У цих умовах, як

ніколи, важливий процес адаптації людини у суспільстві, у професійній діяльності, в особистому житті.

Соціально-економічні перетворення, інтеграція України у світову систему вищої освіти, поява нових цінностей, розуміння значущості освіти виявили необхідність у формуванні педагога нового типу, який здатний швидко орієнтуватися у навколишній дійсності. Зміни у соціумі перевершують динаміку особистісної готовності до їх адаптації. Система освіти у цій ситуації покликана допомогти викладачеві сформувати у собі якості, необхідні для становлення професійно зрілої, конкурентоспроможної, активної особистості, здатної адаптуватися до умов сучасної дійсності у максимально короткі терміни. Тому адаптація як процес і адаптованість як властивість особистості стануть для викладача основоположними у процесі його підготовки та професійної діяльності.

Мета статті полягає у розкритті феномену соціально-професійної адаптації особистості у швидкоплинному зовнішньому середовищі;

аналізі визначення поняття адаптації, які запропоновані різними вченими; виокремленні її видів і функцій.

У Великій Радянській енциклопедії адаптація визначається як процес пристосування будови і функцій організмів (особин, популяцій, видів) та їх органів до умов навколишнього середовища. Термін «адаптація» був уперше введений у наукову лексику німецьким фізіологом Аубертом в 1865 році для характеристики явища «пристосування» органів відчуття (зору, слуху) до впливу відповідних подразників.

Перші наукові уявлення про біологічну адаптацію були закладені Ч. Дарвіном та його послідовниками. Адаптація розглядалася ними як сукупність корисних для організму змін, що являють собою більш-менш правильне відображення навколишнього середовища. Дослідження І. Сеченова, І. Павлова, розширивши наші уявлення про адаптацію, привели до розуміння того, що в основі біологічної адаптації лежить одна з найістотніших властивостей живої матерії — прагнення до рівноваги. Сутність життя та її розвитку визначаються внутрішніми протиріччями, єдністю і боротьбою протилежних процесів, таких, як: стійкість і мінливість, асиміляція і дисиміляція, дія (активність) і протидія (реактивність), збудження і гальмування. Адаптація виступає мірилом єдності цих протилежностей, результатом і засобом вирішення внутрішніх і зовнішніх протиріч життя, а разом з тим і однією з універсальних її властивостей.

З позицій біології та фізіології прийняті два контексти поняття адаптації: як механізму еволюції біологічного виду, спільноти і як механізму пристосування окремих індивідів до впливу зовнішнього середовища.

У вітчизняній науці можна виділити умовно чотири періоди у процесі найбільш активного вивчення проблеми адаптаційних процесів особистості, протягом яких адаптація людини досліджується у зв'язку із умовами життя суспільства, а сам термін «адаптація» перестає бути тільки науковою категорією біології та медицини.

Перший період припадає на 20-30-ті роки ХХ століття, коли відбувалися радикальні зміни у соціальному статусі особистості. На даному етапі адаптаційні процеси розглядаються у просторі інтенсивної підготовки кадрів до нових професій. Найбільш часто застосування терміна «адаптація» відноситься до природничих наук.

Другий період відноситься до 50-60-их років, коли до проблеми адаптації людини звертаються вчені у галузі соціології праці і

трудових ресурсів (міграція робочої сили, профорієнтація і т.д.).

Третій період — 60-80-ті роки — характеризується активним перетворенням спеціально-наукового терміна «адаптація» в одну з основних категорій психології, педагогіки, філософії і соціології. Виникають перші системні дослідження процесу адаптації особистості до нових соціальних умов, які дуже часто носять суперечливий характер. Особливу актуальність здобувають дослідження процесу адаптації робітників у виробничих колективах, студентів вузів, випускників шкіл.

Четвертий період — 90-ті роки і до сьогодні — характеризується наявністю найбільшого спектру підходів не тільки до проблеми адаптаційних процесів особистості, їхньої сутності, типології, механізмів, але і до адекватності використання самого терміна «адаптація особистості» в умовах гуманістичної парадигми. Особливе значення надається проблемі всебічної адаптації особистості дитини до умов різних типів дошкільних і шкільних установ, факторам особистісної адаптованості у родині; особливостям процесу адаптації особистості в екстремальних умовах професійно-педагогічної адаптації.

Таким чином, термін «адаптація» — одне із центральних понять біології — почав широко застосовуватися як основна наукова категорія в інших галузях — психології, педагогіці, філософії, соціології та ін., які не лише розширили знання закономірностей адаптаційних можливостей людини, але й спричинили необхідність виокремлення видів адаптації відповідно до видів нового адаптивного середовища (зовнішнього чи внутрішньо-особистісного).

З позиції соціальних наук ученими пропонується кілька формулювань феномена адаптації та його характеристик. «Адаптація» (від лат. *adaptatio* — пристосовувати, влаштовувати) — пристосування організму, особистості, їх систем до характеру окремих впливів чи до змінених умов життя в цілому. Адаптація компенсує недоліки звичної поведінки у нових умовах. Завдяки адаптації створюються можливості для оптимального функціонування організму, особистості у незвичній обстановці.

У зарубіжній літературі адаптація розглядається як: форма захисного пристосування людини до соціальних вимог (Делор Р.); засвоєння соціальних ролей (Парсон); подолання напруги (Ходаков А.І) [16]; вихід із стресової ситуації (Сельє Г.) [14]; сукупність пристосувальних реакцій, в основі яких лежить активне освоєння середовища, її

зміна і створення необхідних умов для успішної діяльності (Шібутані) [19].

Феномен адаптації вивчався багатьма авторами (В. Ащепков, М. Бордуков, Л. Єгорова, Л. Земцова, І. Зимова, І. Калайков, П. Кузнецов, А. Маркова, Г. Медведєв, Л. Мілославова, Л. Мітіна, А. Мороз, Д. Ольшанський, В. Петровський, М. Шамрай та інші) з різних точок зору. Кількість видів адаптації у різних дослідників суттєво різняться:

Г. Медведєв виокремлює два види адаптації фахівця: соціальну та професійну [8];

Л. Єгорова – три види: соціальну, професійну, соціально-психологічну [4];

Д. Ольшанський – вже чотири: соціальну, психологічну, біологічну і фізіологічну [11];

А. Реан – психофізіологічну, поведінкову, когнітивну та суб'єктно-особистісну [13];

П. Кузнецов – економічну, побутову, регулятивну, сексуальну, комунікативну, когнітивну [7];

А. Мороз розглядає вісім видів адаптації молодого вчителя: професійну, соціально-психологічну, соціальну, правову, суспільно-політичну, психофізіологічну, побутову, кліматогеографічну [9];

В. Ащепков у викладача-початківця ВНЗ передбачає наявність психологічної, соціальної, дидактичної, методичної, наукової, специфічної, виховної, біологічної, фізіологічної, економічної, побутової, політичної, правової, етнічної, кліматогеографічної видів адаптації [1].

Для індивідуума соціальна адаптація є основоположною стосовно всіх інших видів адаптації. Соціальна адаптація – це залучення особистості до певних видів діяльності, які відбуваються у даному соціумі, іншими словами, «засвоєння особистістю соціального досвіду суспільства загалом того середовища (мікросередовища), до якої вона належить» [8]. Більш містке трактування, що належить А. Морозу дозволяє визначити соціальну адаптацію як багатофакторний і багатовимірний процес входження особистості у нове соціальне оточення з метою спільної діяльності у напрямку прогресивної зміни як особистості так і середовища [9].

Учені встановили ряд особливостей соціальної адаптації, в основі яких знаходяться наступні аспекти:

- соціальна адаптація має соціально трансформовані способи і засоби входження особистості в соціальне середовище, що відрізняються від пристосувальних механізмів у тваринному світі;

- соціальна адаптація особистості є динамічним явищем, яка має ряд етапів,

послідовність розгортання яких багатоманітне у різних індивідів;

- у суспільному житті адаптація особистості виступає умовою і передумовою ефективної людської діяльності;

- результатом адаптації особистості, що відображає міру її включеності у соціальне середовище і характер взаємин з нею, є така властивість як адаптованість.

Психологічна адаптація тісно пов'язана з соціальною і обумовлена суспільним характером змін навколишнього середовища, людської свідомості. Психологічна адаптація — це процес, який виникає у відповідь на значну новизну навколишнього середовища, що включає мотивацію адаптивної поведінки людини, формування мети і програми її поведінки. Психологічна адаптація надає динаміці адаптивної діяльності індивідуально-емоційного забарвлення у відповідності до особливостей психіки індивіда.

Характер протікання психологічної адаптації залежить від особливостей професійної адаптації, так як джерелом емоційної напруженості і дискомфорту можуть стати помилки і невдачі професійного плану. Відповідно до теорії А. Венгер, причина дезадаптації індивіда може полягати у психологічних особливостях особистості, яка адаптується; особливостях її діяльності; особливостях взаємостосунків з оточенням у цій діяльності [2].

Серцевиною адаптації є професійна адаптація. Вона має свою структуру, форму, зміст, механізми, рушійні сили, траєкторію, тенденції та закономірності розвитку, які піддаються психолого-педагогічному коригуванню зсередини (з боку самого викладача) і ззовні (з боку колективу). Її найбільш загальне визначення належить К. Платонову: «Професійна адаптація до нових умов діяльності здійснюється шляхом систематичного виконання діяльності, що ускладнюється у цих нових умовах» [12, с.226-227].

Ряд дослідників пов'язують поняття професійної адаптації з оволодінням знаннями, уміннями, навичками, нормами і функціями професійної діяльності. Так, С. Вершловський відзначає, що у процесі професійної адаптації відбувається інтеграція професійних знань, умінь і навичок у професійну діяльність [15]. З точки зору О. Шиян професійна адаптація — це «процес інтеграції у професію, оволодіння майстерністю, застосування професійних знань, умінь і навичок у конкретних ситуаціях» [20, с.104].

Говорячи про професійну адаптацію педагога-початківця, П. Шептенко визначає її як процес удосконалення вчителем отриманих

у ВНЗ знань, умінь і навичок, педагогічної майстерності, як уміння у процесі діяльності здійснювати оптимальний вибір методичних прийомів у залежності від конкретної ситуації навчально-виховного процесу, передбачити результати педагогічного впливу колективу і окремої особистості, пристосування до конкретних умов організації праці [18].

Заслужовує на увагу і визначення, яке дає А. Мороз: «Професійна адаптація випускника педагогічного ВНЗ — складний динамічний процес повного освоєння професії та оволодіння педагогічною майстерністю на основі сукупності раніше надбаних і постійно поповнюваних знань, навичок, у результаті чого відбувається активна взаємодія як вчителя, так і педагогічного колективу з метою ефективного професійного функціонування» [9].

З точки зору інших авторів, таке трактування дещо звужує зміст даного процесу, оскільки професійна адаптація має свій психологічний аспект, який, як зазначає Н. Єршова, є внутрішньою стороною професійної адаптації і виявляється у «розвитку стійкого позитивного ставлення до обраної професії, у появі суб'єктивного почуття задоволеності даним видом діяльності» [5]. А на думку Б. Вульфов, психологічна сторона професійної адаптації полягає у досягненні «морально-психологічної готовності до професійної діяльності» [3, с.43]. Аналогічної позиції дотримується зарубіжний дослідник Ж. Де Ландсер. Автор пише, що під час професійної адаптації досягається рівновага не тільки в професійному, а й у психологічному плані.

З ще більш широким позицій підходять до розгляду професійної адаптації С. Арєф'єв, Г. Баранова, В. Синявський, Г. Федосімов, Т. Чурекова та ін. Автори включають у поняття «професійна адаптація» і соціальний компонент, що відображає процес входження молодого спеціаліста у нове соціальне середовище, у систему міжособистісних стосунків певного колективу, під час якого відбувається вироблення еталонів мислення і поведінки відповідно до системи цінностей і групових норм цього колективу. «Ці три компоненти у професійній адаптації тісно взаємопов'язані і в практичній діяльності взаємообумовлюють один одного, утворюючи єдине ціле» [17, с.47]. Подібної точки зору дотримуються Н. Касаткіна [6], Г. Насирова [10], які при визначенні професійної адаптації вказують на досягнення відповідності професійної готовності не лише вимогам конкретного виду професійної діяльності, а й вимогам, нормам, установкам певного трудового колективу.

Професійна адаптація носить багатофункціональний характер. По-перше, вона є необхідною умовою і, одночасно, засобом оптимізації взаємодії людини з професійною діяльністю і фаховим середовищем. По-друге, вона сприяє розвитку людини і є складовою частиною професійного розвитку особистості. По-третє, вона є необхідною при оволодінні людиною будь-якою професійною діяльністю. Професійна адаптація — це оволодіння людиною ціннісними орієнтаціями у рамках даної професії, усвідомлення мотивів і цілей у ній, зближення орієнтирів людини та професійної групи на основі готовності до професійної діяльності.

У реальній дійсності виокремлені аспекти адаптації (соціальний, психологічний, професійний) тісно взаємопов'язані. По-перше, вони відбуваються в один часовий проміжок і з одним і тим же суб'єктом діяльності. По-друге, знаходяться у деякій залежності один від одного. Проте кожний з них наповнений своїм специфічним змістом, має свої механізми, характеризується своїми показниками. Тому доцільно розглядати процеси професійної, соціальної і психологічної адаптації молодого спеціаліста як окремі види адаптації, але не виключати при цьому їх взаємного впливу.

Висновок. Професійна адаптація педагога є складним за своєю психологічною структурою та багатфакторним процесом активної взаємодії фахівця й професійного середовища з метою досягнення ними таких взаємостосунків, які б забезпечували професійний та особистісний взаєморозвиток та взаємовдосконалення всіх суб'єктів освітнього простору.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ащепков В.Т. Профессиональная адаптация преподавателей высшей школы: проблемы и перспективы. — Ростов-на-Дону, 1997. — 144 с.
2. Венгер А.Л. Структура психологического синдрома // Вопросы психологии. — 1995. — № 4. — С. 82-92.
3. Вульфов Б.З. Профессиональная рефлексия в непрерывном образовании // Гуманизация образования. — 1994. — № 2. — С. 43-50.
4. Егорова Л.Г. Методические указания по социальной и профессиональной адаптации студентов в техническом вузе. — Казань, 1983. — 48 с.
5. Ершова Н.А. Творческая активность педагогической деятельности молодых учителей как фактор профессиональной адаптации: Дис. ...канд. психол. наук. — М., 1987. — 204 с.
6. Касаткина Н.Э. Педагогические основы устойчивого выбора старшеклассниками профессий химического производства: Дис. ...канд. пед. наук. — Кемерово, 1970. — 271 с.
7. Кузнецов П.С. Адаптация как функция развития личности. — Саратов, 1991. — 76 с.
8. Медведев Г.П., Рубин Б.Г., Колесников Ю.С. Адаптация — важная проблема педагогики высшей школы // Сов. педагогика. — 1969. — № 3. — С. 64-71.
9. Мороз А.Г. Адаптация молодого учителя. — Киев, 1990. — 52 с.

10. Насырова Г.И. Процесс профессиональной адаптации будущих учителей // Формирование социально активной личности учителя. — М.: МГПИ им. В.И.Ленина, 1985. — С. 58-63.

11. Ольшанский В.Б. Практическая психология для учителя. — М: Онега, 1994. — 268 с.

12. Платонов К.К. Проблемы способностей. — М.: Наука, 1972. — С. 226-227.

13. Реан А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. — СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. — 479 с.

14. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме: Пер. с англ. — М.: МЕДГИЗ, 1960. — 254 с.

15. Учитель: крупным планом. Социально-педагогические проблемы учительской деятельности /Под ред. С.Г.Вершловского. — СПб.: СПбГУПМ, 1994. — 132 с.

16. Ходаков А.И. Проблемы профессиональной адаптации молодого учителя // Воспитательная деятельность молодого учителя. — Л.: ЛГПИ им. А.И.Герцена, 1978. — С. 72-89.

17. Чурекова Т.М. Профессиональная адаптация выпускников университета к деятельности учителя средней общеобразовательной школы: Дис. канд. пед. наук. — Кемерово, 1989. — 208 с.

18. Шептенко П.А. Профессиональная адаптация молодого учителя сельской школы в процессе стажировки: Автореф. дис. .канд. пед. наук. — М., 1983. — 18 с.

19. Шибутани Т. Социальная психология. — М.: Прогресс, 1969. — 178 с.

20. Шиян О.А. Послеуниверситетский тренинг учителей в США: новые ориентиры // Педагогика. — 1996. — № 1. — С. 104-108.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Семез Андрій Анатолійович — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, доктор філософії.

Коло наукових інтересів: проблеми соціально-професійної адаптації молодого вчителя.

Семез Людмила Григорівна — магістр управління навчальним закладом, учитель з української мови та літератури вищої кваліфікаційної категорії Комунального закладу «Навчально-виховне об'єднання природничо-економіко-правовий ліцей – спеціалізована школа І-ІІІ ступенів № 8 – позашкільний центр Кіровоградської міської ради Кіровоградської області».

Коло наукових інтересів: формування педагогічної компетентності вчителя української мови та літератури.